

Triviala industrilandskap, vardaglig återanvändning och frågan om erkännande

av Gabriella Olshammar

Det materiella industriarvets typiska trivialitet är en utmaning för den äldre kulturmiljövårdens dyrgriptänkande. Varken den vördnadsbjudande ålderns helgd, prakt, unicitet, stillhistorisk renhet eller estetisk finess utmärker vanligen detta slags arv.

SVANTE BECKMAN, 2005

DET ÄR INTE SÅ MÄRKVÄRDIGT längre med en återanvänd och väl bevarad industribyggnad. Somliga rymmer museum där den tidigare industriella produktionen gestaltas pedagogiskt medan andra har omvandlats till kontor, hotell eller hyreshus. En värdeförskjutning har skett och byggnader som för bara ett par decennier sedan betraktades som otympliga och smutsiga kan idag lyftas fram som arkitektoniskt intressanta "imagehöjare" vilka berättar om storslagna industriella och innovativa insatser.

Men det finns även återanvänd industribebyggelse som inte vunnit det här erkännandet; som varken lyfts fram av kulturmiljövårdens praktiker, av fastighetsägare eller i kommuner för att locka besökare. Citatet ovan från Svante Beckman berättar om ett materiellt arv som inte vunnit erkännande på samma premisser som så kallade dyrgripur. Den här artikeln handlar om möjliga värdeförskjutningar av en bebyggelse av det slaget, utan prakt, unicitet eller estetisk finess.

Artikeln bygger till stora delar på två kapitel (4 och 5) ur en avhandling författad vid institutionen för Stadsbyggnad, Arkitektursektionen på Chalmers 2002 – *Det Permanentade Provisoriet. Ett återanvänt industriområde i väntan på rivning eller erkännande.*¹ Avhandlingen och denna artikel tar empiriskt utgångspunkt i ett återanvänt

industriområde på Hisingen i Göteborg, i sammanhanget kallat Gustaf Dalénsområdet. Under tre decennier har industriområdet väntat på att antingen rivas eller erkännas så som det är i sin "typiska trivialitet" och med sina vardagliga återbruk. Här i artikeln fokuseras bebyggelsen som en resurs för verksamheter och återanvändningen beskrivs utifrån dess syften, förutsättningar och genomföranden. Även om en kulturarvsdiskussion kommer att finnas med som en aspekt av bevarandet och återbruket är det inte kulturmiljövård och bevarandevärden (dokumentations-/upplevelsevärden) som är tyngdpunkten här.

Artikeln består till största delen av diskussioner om återbruk av industribebyggelse för entreprenörskap utifrån tidigare forskning och satt i relation till det återanvända industriområdet på Hisingen. Artikeln avslutas med en kort diskussion om möjligheten att uppvärdera triviala industrilandskap för vardaglig återanvändning. Först följer emellertid en kortfattad beskrivning av Gustaf Dalénsområdet.

Ett trivialt industrilandskap på Hisingen i Göteborg

Gustaf Dalénsområdet växte fram från början av 1900-talet till följd av intentionen att anlägga ett industriområde på Hisingen, intill Kvillebäcken och nära till Göta Älv.² Området ligger i stadsdelen Lundby som inkorporerades med Göteborgs stad 1906. Till att börja med låg detta i stadens periferi, men med tiden har bostadsområden och handelsområden anlagts runtom. Idag ligger Gustaf Dalénsområdet tämligen centralt i Göteborg,

FIGUR 1: Bilden visar en del av Gustaf Dalénområdet kring den centrala gatan Gamla Tuvevägen. I början av 1900-talet var detta färdvägen från norra Hisingen till färjeläget vid Göta älv och båten till Göteborgs stad. Den röda byggnaden till vänster i bild är en av de äldsta i området och anlades som ett gjuteri 1919. Fastigheten togs över av en färgfabrik på 1940-talet och omvandlades till bilverkstad 1966. Idag ligger butiken "Johans MC" samt en bilverkstad och ett café på fastigheten. FOTO: Förf. 2004.

geografiskt sett, men kan upplevas som en periferi till följd av avvikande bebyggelse och användningar och till följd av de stora trafiksystem som avgränsar området från omgivningen och från Göteborgs centrum. De första industrier som anlades här under 1910-talet var ett gjuteri, en verkstad och två ospecificerade industrier. På 1930- och 1940-talen tillkom sju färgfabriker. Under decennierna 1940- till 1970-talen tillkom diverse bilhandlare och bilverkstäder. Emellanåt återanvände dessa verksamheter sådana byggnader som anlagts för tillverkningsindustri. Under 1980-talet kom områdets användning att förändras ytterligare till att bli alltmer handel, mestadels möbelbutiker, enklare livsmedelsbutiker, antikaffärer och loppmarknader (Myrorna och Emmaus). Tillfälliga bygglov har getts för etablering av handel i befintliga lokaler i väntan på beslut om vad som skall hända med bebyggelsen. En betydande andel av den pågående handeln saknar dock bygglov.

Området har aldrig vuxit färdigt och i årsskiftet 1999/2000 revs dessutom en stor fastighet, så nu ligger här flera öppna ytor med fallfärdiga staket runt om. Bebyggelsen är enkel och med endast en eller två våningar. Fasadmaterialen är plåt eller tegel, i vissa fall trä. Där det finns bevarade byggnader från den tidigaste industrin på 1910-talet är det knappt synbart till följd av kraftig ombyggnad där fasaderna täckts med korrugerad plåt. En gammal färgfabrik i tegel står kvar och huserar idag en antikaffär/loppmarknad där vatten regnar in från taken och golven sviktar.

I den norra delen av området ligger några nyare och större byggnader i tegel och dessa rymmer i allmänhet ett flertal skilda verksamheter som butiker i bottenplan och kontor, gym, tandläkare, resebyråer m.m. på de övre våningarna. Den bebyggelse som syns mest och tar mest yta i anspråk är emellertid den låga och enkla som används för bilrelaterade verksamheter. Dessa ger området

dess prägel. Det finns i stort sett inga boende här, åtminstone inte i några regelrätta bostäder.

Det som är spännande med det nedgångna, aldrig färdigbyggda och nu återanvända gamla industriområdet Gustaf Dalén som forskningsobjekt är att det å ena sidan vunnit ett slags legitimitet i staden Göteborg genom att området helt enkelt används dagligdags – det har sina återkommande verksamma och besökare och en indisk restaurang som öppnade för några år sedan har expanderat och är vid lunchtid ständigt full av matgäster. Å andra sidan har områdets bebyggelse och användningen inte formellt vunnit legitimitet att existera så som det gör – det finns inga nya gällande detaljplaner för områdets kvarter, och det förs ständigt nya diskussioner bland politiker, planerare och fastighetsägare om att omvandla området till någonting annat. På 1980-talet uppmanades ett par stora fastighetsbolag av kommunen att köpa upp flera intilliggande fastigheter (så kallad ”uppskalning”) för att enklare kunna genomföra storskalig omvandling.

På ett plan är det kanske lätt att förstå varför detta Gustaf Dalénområde aldrig vunnit erkännande, vare sig som en plats för småföretag, billig handel, som plats för flera kulturföreningar eller som återanvändning av industribebyggelse. Det finns inte en enda byggnad eller historiska rumsliga samband inom området som upptagits i kommunens bevarandeplan. Över huvud taget är det en mycket sparsam samling dokument som upprättats om Gustaf Dalénområdet. Området har heller inte något specifikt namn, ens i folkmun, utan kallas skilda saker vid skilda tidpunkter i den sparsamma dokumentation som gjorts. Namnet ”Gustaf Dalénområdet” valdes i samband med att avhandlingen skrevs. Bristen på dokument säger dock något om områdets låga status och för att tala med landskapsforskaren John B. Jackson är det endast ett mycket begränsat antal platser och landskapsstrukturer som uppmärksammas, nämligen just de för vilka det redan finns planer, kartor och officiella inventeringar.³

Man kan fråga sig vad det är som gör att industribebyggelse vunnit erkännande som återanvända objekt på andra håll, men inte här. En besökare skulle visserligen kunna ställa sig i området, rycka på axlarna och konstatera att ”det syns ju att det här inte anses värt att bevara” och med det avse

plåtskjulens olikfärgade fasader, skrotbilarna, de skräpiga gatorna och buskagen, den halvt förfallna tegelarkitekturen, de enkla och blekta skyltarna till affärerna – helt enkelt den uppenbara bristen på omsorg, estetisk ordning och arkitektonisk utformning.

Att hävda bebyggelsen som bevarandevärd ur en kulturhistorisk synvinkel kan emellertid legitimeras ett återbruk, i allmänhet är återbruket till och med en nödvändighet för att ekonomiskt sett kunna realisera bevarandet. Det finns också praktiska skäl att återanvända den bebyggelse som redan står och fungerar bra. I intervjuer och samtal med dem som brukar bebyggelsen i Gustaf Dalénområdet får man både ett jakande och ett nekande svar på frågan om byggnaderna och lokalerna är funktionsenliga.⁴ Sammanfattningsvis kan sägas att återbruket här visserligen fungerar men skulle kunna vara bättre om de verksamma fick lov av sina hyresvärdar, eller över huvud taget vågade satsa på att ordna och rusta upp bebyggelsen för att bättre motsvara verksamheten. Men, till följd av ständigt återkommande planer på rivning av befintlig bebyggelse och flytt av befintliga verksamheter, så infinner sig inte möjligheterna och viljan att underhålla och förbättra. De verksamma nyttjar i stället vad som nyttjas kan under den väntans tid som råder. Det paradoxala är att de tillfällighetens premisser som ges i Gustaf Dalénområdet varit rådande i 20-30 år. Det handlar med andra ord om ett provisorium som blivit tämligen permanent – därav titeln på avhandlingen Det Permanentade Provisoriet.

Argumentet i avhandlingen då den skrevs för 4, 5 år sedan var att det permanentade provisoriet är ett tillstånd som i förlängningen kan sägas symbolisera ett fenomen där livfulla och kreativa verksamhetsmiljöer vuxit fram till trots men också tack vare hot om rivning och förflyttning. Det handlar om sociala, ekonomiska och estetiska kvaliteter som inte lyckas vinna formellt erkännande utan accepteras i akt av sina tillfälligheter.

Äldre industribebyggelse som företagsmiljöer

Utgångspunkten för resonemangen i den här artikeln är att enkla, emellanåt något nedgångna byggnader där hyrorna är låga befrämjar småföre-

tagsamhet vilket på sikt främjar städers ekonomier. Från forskning om företagande i äldre industriområden har arkitekterna Anders Törnqvist och Lisbeth Birgersson visat att en tillgång till ”a *diversity of premises of different standard, size and price* appears to be a factor of importance for the mobility and positive development of small enterprises.”⁵ Från en studie av företagslokaliseringar och företagsflyttar i Trollhättan, där mer än 100 företag och 11 skilda industriområden undersöktes och jämfördes, samt med en mer kvalitativ studie från industriområdet Kungssten i Göteborg, har Törnqvist och Birgersson dragit slutsatsen att en stad förlorar på om de mest basala byggnaderna rivs och exkluderas från fastighetsmarknaden eftersom de kan komma till användning som första steg i en småföretagares flyttningskarriärer. De förespråkar därför att fastighetsägare och kommunens planerare och politiker bör ha som strategi att bevara och ta tillvara enkla och billiga lokaler och fastigheter som kan finnas i äldre bebyggelseområden. Enligt Törnqvist tycks dessutom inte produktiviteten påverkas nämnvärt av om industriföretaget ligger i en ny eller äldre återanvänd byggnad.⁶

Det är berikande att också återvända till Jane Jacobs uppmärksammade bok *The Death and Life of Great American Cities* trots att den skrevs för drygt 40 år sedan. Jacobs ståndpunkt är att stadens själva civilisation bärs upp av att den erbjuder tillräckligt mycket mångfald i tillräckligt många av sina distrikt.⁷ Staden kan helt enkelt inte bli levande om inte olika typer av människor och verksamheter blandas med varandra. Det kräver att byggnader av olika ålder och standard blandas, förklarar hon eftersom verksamheter med låg eller ingen avkastning alls kan hysas i lokaler till en låg kostnad.⁸ Enkla och billiga lokaler understödjer enligt Jacobs även att befintliga företag kan ge upphov till nya verksamhetsgrenar och på sikt nya företag.⁹

En liknande ståndpunkt framhålls av sociologen René Schoonbrodt som närmar sig frågan ur småföretagandets perspektiv. En mångfald verksamheter har berikande effekter för staden kulturellt och ekonomiskt men, framhåller han, billiga lokaler och fastigheter är en förutsättning för att skapa en grogrund för denna mångfald.¹⁰ Att kunna återbruka äldre och enkla, billiga fastigheter

och lokaler framstår som en nödvändighet för nya och små företag och verksamheter. Michael Stratton har konstaterat att ”Much can be learnt from history. The first, introductory moral is that the reuse and physical adaptation of industrial buildings is as old as the Industrial Revolution itself.”¹¹

Förutsättningar för nya verksamheter i gamla byggnader

Industrilokaler återanvänds relativt ofta, och då främst för annan industriell verksamhet.¹² Norrköpings centralt belägna industrilandskap hade vid mitten av 1980-talet lockat till sig nya småskaliga verksamheter efter det att den sista stora industriella verksamheten flyttat ut. De fyllde de tomma industribyggnaderna med nytt innehåll.¹³ En inventering genomförd i industrilandskapet i början av 1980-talet visar att även om många verksamheter var industriella hade de blandats upp med serviceföretag, lager och kontor, bordtennislokal, möbelbutik. Inventeringen var ett led i en utredning där all bebyggelse inom området skulle redovisas, mot bakgrund av ett kulturhistoriskt intresse men också en strävan att ta tillvara bebyggelsen som en resurs just för nya verksamheter.¹⁴ Industrilandskapet var vid den här tiden ”en produktiv resurs av sällsynt slag”, enligt Joen Sachs och som sådant hade området stor betydelse för nyinflyttade verksamheter medan verksamheterna i sin tur kunde fylla industrilandskapet med nytt liv.¹⁵

I industrisaneringsutredningens betänkande finns en bilaga med beskrivning av lyckade exempel på återanvändning av de mest skilda industribyggnader i Sverige som cementfabrik, sulfittfabrik, pappersbruk, bryggerier.¹⁶ Syftet har i dessa fall varit att återställa arbetsställen efter den nedlagda industrin, och att tillvarata den resurs som befintliga och övergivna industribyggnader kan utgöra för ändamålet. Perspektivet på vad som är en lyckad användning är ganska vitt och inte begränsat till företagsekonomiska kriterier, utan handlar om att markanvändningen kan anses rationell och att samhällsinvesteringar utnyttjas i omgivningen.¹⁷ Att återbruka bebyggelse förutsätter naturligtvis att byggnaderna är användbara för nya ändamål, något som underlättas om gamla och invanda tillgångar betraktas på ett nytt och dynamiskt sätt.¹⁸

Intressena att å ena sidan kunna bruka industribebyggelse för nya verksamheter och å den andra att bevara dem som kulturhistoriskt arv kan hamna i motsättning till varandra men kan mycket väl också förenas, vilket återspeglas i två antologier som kom ut ungefär samtidigt.¹⁹ Den ena är utgiven i England 2000 och har titeln *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*. Redaktören Michael Stratton säger att antologins artiklar tillsammans belyser "the relationship between building conservation and the revitalization of run-down urban areas. How can projects have an invigorating effect across towns and cities – involving and inspiring whole communities and promoting long-term employment?"²⁰ Som synes går idén med bevarandet av industribyggnader ut-
anför det kulturhistoriska intresset. I den andra antologin, utgiven av svenska Stadsmiljörådet 2001 under titeln *Industrilandskapet – kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, säger Ines Uusmann i förordet att Stadsmiljörådet med boken vill "belysa de möjligheter som finns i våra industrilandskap. Många av dessa miljöer är viktiga att bevara, eftersom de kan berätta om vår historia och våra förfäders levnadsförhållanden. Men det är också viktigt att utveckla områdena, så att de nu kan ge plats för nytänkande och kreativitet."²¹ I de två antologierna belyses med andra ord industrisamhällets materiella lämningar både som ett kulturarv och därmed objekt för bevarande, och som en resurs till att ge plats för verksamheter och arbets-
tillfällen för det nutida och framtida samhället.

Att återanvända byggnader som anses bevarandevärda ur en kulturhistorisk aspekt är ett sätt att kunna bekosta själva bevarandet.²² Att vilja bevara en byggnad i ett läge där det föreligger ett högt exploateringsstryck på marken kräver goda argument. I allmänhet har industribebyggelsens kulturhistoriska kvaliteter behövt uppvärderas för att bebyggelsen skall anses bevarandevärd och möjlig att använda för nya verksamheter. I de fall där bebyggelsen är mycket enkel och ålderstigen tenderar områdena som helhet, inklusive verksamheterna, dessutom att betraktas som skamfläckar på stadslandskapet trots att det finns forskning som framhäver dessa områden som resurs för städer.²³ Här kan den form återanvändningen får bidra till att ge verksamheterna och hela återanvändningen som sådan legitimitet.

Textilindustribyggnader och magasin har blivit populära att bevara och återanvända för deras gedigna arkitektur, deras "funktionalistiska" form med stora öppna hallar i flera våningsplan, dagsljusbelysta genom stora fönster. Enskilda fabriksbyggnader blir emellertid förledande som historiska monument om deras sammanhang försvinner, framhåller Stratton. I de flesta fall har endast de mest gedigna och flera våningar höga fabriksbyggnaderna bevarats och pietetsfullt restaureras medan omgivande skjul och verkstäder för blekning, färgning och vävning rivits. Omfattande helhetskomplex bryts sönder.²⁴ I det fall att användbarheten har högsta prioritet skulle sådana skjul och små verkstäder kunna vara användbara för nya verksamheter, kanske med förhållandevis enkla lösningar och små investeringar. I ett kulturhistoriskt perspektiv är de nödvändiga beståndsdelar i en helhet som kan förmedla industrihistorisk kunskap på ett trovärdigt sätt. Hela bebyggelsemiljöer och inte bara enskilda industribyggnader skulle behöva uppvärderas som kulturhistoriskt intressanta enligt detta sätt att se. Det implicerar att också det vardagliga skulle anses bevarandevärd, alltså även de objekt som inte är att betrakta som märkvärdiga.

Uppvärdering av industribebyggelse till kulturellt arv

För att industrisamhällets minnen skulle komma att bli en del av det etablerade kulturarvet var en omtolkningsprocess nödvändig, konstaterar Annika Alzén som i avhandlingen *Fabriken som kulturarv* berättar om bevarandet av industrilandskapet i Norrköping. Genom omtolkning omvandlades det nedgångna fabriksområdet till ett intressant industrilandskap vilket var en nödvändig del av processen eftersom kopplingen till begreppet landskap gjorde att industrin associerades med natur och vackra vyer.²⁵

Flera samverkande faktorer har utgjort hinder för att t.ex. fabriker och arbetarbostäder skulle kunna betraktas som kulturarv. Bland dem nämner Alzén: att industri och kultur uppfattades som varandras motsatser, där det industriella samhällets tänkta negativa verkningar skulle uppvägas med kultur; att industrin sågs som sinnebild för det

moderna medan kulturarvet var tillbakablickande; att industrisamhället ansågs symbolisera armod och elände och därmed var ovärdigt att bevara; att industrin präglades av kontinuerlig förnyelse och förändring medan kulturarvet i motsats till det skulle stå för något som var autentiskt och beständigt; att industrins lämningar också utgjorde ett praktiskt bevarandeproblem då det inte sällan rörde sig om mycket stora strukturer, samt att de ekonomiska kostnaderna för bevarande ansågs bli problematiska samtidigt som erforderliga kunskaper om hur bevarandet skulle utföras saknades.²⁶

Exempelvis har nedlagda cellulosafabriker ställt bevarandehanteringens inför storskaliga problem som inte kan jämföras med de framgångsrika bevarandena av hyttor, smedjor och verkstäder.²⁷ I en byggnadsvårdsutredning från 1979 uppmärksammas att förutom bergshanteringens miljöer har de flesta industrimiljöer försummats med avseende på dokumentation och bevarande. Det konstateras att:

Det borde vara ett kulturhistoriskt mål att illustrera industrialismens genombrott och dess fortsatta utveckling med ett så brett spektrum av bevarade byggnader som möjligt. [...] Urvalet av industriminnen bör delvis utgå från andra kriterier än de gängse kulturhistoriska. Det är inte en romantiserad bild av industriutvecklingen förmedlad genom ett antal estetiskt tilltalande förindustriella miljöer, som vi i första hand bör eftersträva att bevara.²⁸

Ur citatet kan utläsas en vilja att berätta om industrialismens framväxt genom dess mångfacetterade bebyggelse, också den som rests och använts in i vår tid. Det är en kontinuitet som efterfrågas och en helhet som inte tål att estetiskt icke tilltalande partier raderas ut. I början av 1970-talet uppmärksammades exempelvis endast ett fåtal av de mer arkitektoniskt intressanta byggnaderna i Norrköpings industrilandskap som bevarandevärda – de betraktades som enskilda och sällsynta objekt av högt estetiskt värde.²⁹

Med utgångspunkt i en utredning om Norrköpings industrilandskap på 1980-talet framhöll Sachs betydelsen av att industrilandskapets miljö skulle skyddas i sin helhet då området får sin särställning bland nationella exempel genom det samspel som råder mellan bebyggelse, vatten, dammar och andra anläggningar. Han frågade sig om det vore möjligt att finna metoder till att beskriva stadsmiljöer som utgångspunkt för en

mer komplex behandling av bevarandefrågor och föreslog att brukarnas sätt att använda och tolka stadsmiljön skulle vara en utgångspunkt. För en miljö stadd i kraftig förändring, så som Norrköpings industrilandskap var under 1980-talet, vore det särskilt viktigt.³⁰

För industrilandskapets del kom stadsplanerare och antikvarier att ha olika uppfattningar om hur en respekt för miljön som helhet praktiskt skulle gestalta sig. Medan antikvarierna ville frysa miljön sådan den var med enstaka enkla skjul och ledningsknippen, ansåg stadsplanerarna att industrimiljön måste anslutas till staden som helhet och att industrilandskapet måste tillåtas "leva och förändras". Det uppstod en kompromiss i ståndpunkterna mellan dessa två grupper och en process påbörjades som kan sammanfattas som att gå från "helighet till förhandling" där den kulturhistoriska bebyggelsen kom att ingå som en del i stadsplaneringen och inte längre utgjorde "en klenod för en mindre elit." Man frångick traditionella kulturarvsprinciper där oföränderlighet, det autentiska och ursprungliga ansågs väsentligt. Inkluderat i kulturarvskursen blev därför idén om återanvändning och förändring.³¹

I Norrköping har industrilandskapet blivit mer tillgängligt i samband med att bebyggelsen etablerades som kulturarv.³² Centrala gång- och cykelvägar löper genom området och offentliga institutioner har etablerats där som Arbetets museum, stadsmuseum, konserthallen Louis De Geer, en filial till högskolan i Linköping. En betydande del av lokalerna används också för småföretag som snickerier, bilservice, fotograf, layout samt till andra verksamheter som dansstudio och diverse föreningar med mera.³³ Industrilandskapet har med andra ord bevarats men inte som ett historiskt *monument* i första hand utan som en högst levande del av Norrköping, där finkultur i form av en konserthall kunnat ligga i samma område som bilservice och föreningslokaler.

I en statlig och treårig satsning (1999–2001) på det industrihistoriska kulturarvet sägs en avsikt vara att främja en medborgarförankring och uppslutning kring det industrihistoriska arvet. I utredningen konstateras att det industriella samhällets kulturarv tillhör vardagen, och att denna tillhörighet skulle vara central för att detta kulturarv skall kunna uppfattas som väsentligt och värt att värna.³⁴

Satsningen på det industriella samhällets kulturarv inspirerar till att tänka på Gustaf Dalénsområdet som värt att värna i all sin vardaglighet och med sin enkla bebyggelse. Ansatsen ”värt att värna” behöver inte medföra omfattande och exklusiva restaureringsprojekt. Verksamheterna skulle till exempel kunna få säkrare hyreskontrakt däremot, samtidigt som den enkla form av återanvändning som de behöver involverades i framtidsbilder i ett kommunalt program.

Ekonomiska incitament och strategier i samband med återbruk

I följande avsnitt kommer tre skilda sätt att organisera, finansiera och genomföra återbruk av industribebyggelse att beskrivas i korthet. Avsikten är inte att ge en uttömmande beskrivning av alla upptänkliga sätt utan framställningen är begränsad till tre: 1. det provisoriska och oorganiserade; 2. det enkla men organiserade; 3. det monumentala.

Avsikten är att urvalet och framställningen skall belysa aspekter av återbruket som påverkat bristen på erkännande av ett område som Gustaf Dalénsområdet, i jämförelse med erkännandet av annan återbrukad bebyggelse. Framställningen bygger på två kompletterande beskrivningsmodeller av sätt att organisera återbruket. Den ena modellen är hämtad från Lisbeth Birgersson, som i sin tur stödjer sig på en modell konstruerad av industriminnesutvecklaren Trad Wrigglesworth. Den andra är hämtad från Anders Larson, chef vid Tekomuseum i Borås.

Det provisoriska och oorganiserade återbruket kännetecknas av att fastighetsägare hyr ut lokaler i vinstintresse och på grundval av en snabb bedömning när intressenter dyker upp. Det är en kortsiktig form av återanvändning som kan fortgå tills byggnaderna tjänat ut och det är en återanvändning som enligt Birgersson inte gynnar samhällsintressen.³⁵ Bebyggelsen hyrs ut på kort sikt i väntan på att de rätta tillfällena och de mest givande planerna för ny exploatering skall uppstå. Återbruket görs med små investeringar och utan tydlig målsättning. Bebyggelsen och återbruket är i dessa fall betydelsefullt för små företag utan möjlighet att bygga nytt. Före 1980 var det också så, framhåller Larson, att statliga lån bidrog till att nyproduktion prioriterades framför restaurering

vilket ledde till ett svagt intresse för äldre industribyggnader, som det också fanns gott om.³⁶ Att byggnaderna inte kostar ägarna någonting under tiden ger ägarna möjlighet att agera långsiktigt. Dock kan fastighetsaktörer uppfatta att detta återbruk i all enkelhet för enkla företag är ett underutnyttjande av potentialer.³⁷ Denna situation råder i Gustaf Dalénsområdet och där har som sagt det provisoriska tillståndet kommit att bli alltmer permanent.

Det enkla men organiserade återbruket innebär att små investeringar görs men att målen med återbruket är väldefinierade.³⁸ På så sätt kan billiga lokaler skapas för mindre och nyetablerade verksamheter och ta tillvara befintliga byggnader som en resurs.³⁹ Strategin innebär en grov planeringsinsats och att lokaler hyrs ut på grundval av en snabb bedömning. Kulturhistoriska miljöer kan på så sätt räddas samtidigt som hyresgästernas samarbetsförmåga och egen kunskap tas till vara. Det här är en typ av återanvändning som praktiserades i ett bomullsspinneri i Nääs Fabriker i Lerums kommun under 1980-talet, som ett försök att återskapa arbeten i en liten ort efter det att bomullsspinneriet avstannat. Ett par viktiga punkter för den här återanvändningen var dels en rullande omvandlingsprocess där projektering, byggande, uthyrning och förvaltning integrerades och bidrog till en valfrihet av standard, egen arbetsinsats och hyresnivå för de enskilda företagare som flyttade in. Dels fanns en organiserad verksamhet med syfte att inledningsvis informera om återanvändningen och locka företagare till anläggningen och senare hålla samman hyresgästerna inom anläggningen med fester, möten och gemensam service.

Det monumentala återbruket har som strategi att skapa ordnade förhållanden för verksamheter och att rädda kulturhistoriska byggnader för framtiden och att samtidigt kunna skapa så kallat representativa miljöer.⁴⁰ I detta fall skapas och hyrs lokaler ut efter en uppgjord plan. Arkitektoniska värden ställs i centrum och det är en strategi som ofta inneburit genomgripande ombyggnad och medfört höga omkostnader vilket inte gynnat småföretag. Exemplet med Nääs Fabriker som ju började som en enkel och organiserad återanvändning med lösningar som byggde på små investeringar kom efter en tid att omvandlas till ett pretentiö-

sare ombyggnadsprojekt med stora investeringar. Kommunen som ägt spinnerianläggningen under den första enkla återanvändningen ansåg att målet att skapa arbetsställen var uppfyllt när i stort sett hela spinnerianläggningen var uthyrd och hyste ungefär 65 företag. Kommunen sökte här en annan form för förvaltning och projektets nyckelpersoner, alltså de som stått för återanvändningens organisation, drog sig ur. Kommunen sålde 1990 ut anläggningen till en privat byggmästare. Den nye ägaren planerade en mer genomgripande om jämn ombyggnad vilket krävde en större investering och därmed höjda hyror. Flera hyresgäster flyttade ut.⁴¹

Något som bidragit till de mer påkostade och representativa återbruken är dels nya låneregler efter 1980, dels att synen på äldre industribyggnader (åtminstone textilindustribyggnader) blev mer positiv ungefär samtidigt. Textilindustriernas ofta centrala läge och stora öppna produktionshallar gjorde att de kom att uppmärksammas som värdefulla, menar Larson.⁴² En annan sak som påverkar hur genomgripande en restaurering och ombyggnad inför återbruk blir är fastighetsägares strategier för att skapa hög avkastning på sitt fastighetsinnehav: Från en intervjuundersökning genomförd av Jesper Steen vid Industriplanering på KTH har han urskiljt två rationaliseringsstrategier hos fastighetsföretagen i Sickla-området på gränsen mellan Stockholm och Nacka, i samband med en fördjupad översiktsplan. Det ena handlar om att öka intäkterna och få maximal avkastning på fastighetskapitalet – så kallad uppgradering. Det andra handlar om att minska kostnader för fastighetsförvaltning. Det sker genom att standardisera utformningen, minska antalet relationer med till exempel kontaktpersoner eller genom att köpa upp flera fastigheter inom samma område. Den senare strategin kallas uppskalning. En kombination av dessa leder enligt Steen sannolikt till en homogenisering på områdesnivå och därmed ”kan fastighetsföretagens rationaliseringsarbete komma i konflikt med de verksamheter som nyttjar det byggda, dvs. motverka det generella intresset av att det byggda bejakar olikheter.”⁴³ I två avseenden har den fördjupade översiktsplanen för Sickla betydelse för homogenisering av verksamhetsstrukturen, konstaterar Steen – det handlar dels om för vilka ändamål marken skall användas, dels

om där skall ske förändringar i exploateringsgrad. Eftersom planen vänder sig till fastighetsbolagen som de främsta aktörerna, kan planen få ”relativt dramatiska effekter för det näringsliv som idag är verksamt i området”.⁴⁴

Ibland glider omfattande ombyggnadsprojekt samman med nyexploateringsprojekt, då enstaka industribyggnader bevaras som arkitektoniska och historiska ”imagehöjare” i en för övrigt utplånad industrimiljö. Att betrakta äldre industribyggnader som imagehöjare och värda stora investeringar för ombyggnad och restaurering tycks i Sverige vara en nyhet sedan 1980. Dels till följd av låneregler, dels till följd av att bebyggelsen uppmärksammades som kulturhistorisk resurs. I stället för att enkelt och oplanerat återanvända byggnaderna så att de kunde ge avkastning endast i väntan på ny exploatering blev vid den tiden industribyggnader i attraktiva lägen och med flexibla planlösningar investeringsobjekt på ett annat sätt än tidigare.

Kulturhistoriska byggnader har därmed kunnat räddas för framtiden men kanske till priset av att möjliga hyresgäster begränsats av deras betalningsstyrka och av en image som inte anses passa i en representativ miljö. En gentrifieringsprocess kan uppstå. Vanligtvis används beteckningen gentrifiering för att beskriva en process på bostadsmarknaden där innerstadsdelar med tidigare förslummad äldre bebyggelse bebodd av arbetarklass rustats upp, och emellanåt bevarats pietetsfullt. De därav följande höjda hyrorna och den högre statusen har lett till att de boende bytts ut mot en bättre bemedlad medelklass.⁴⁵ I en studie av återanvändning av fabriksbyggnader i Ottensen i Hamburg och på Söder i Stockholm, har Mats Franzén visat att gentrifiering i all sin komplexitet inte bara stannar vid förändringar på bostadsmarknaden: processen får konsekvenser för platsen och dess egenskaper som helhet. Återanvändning av tomma fabrikslokaler, om än till annat än bostäder, är ett inslag som kan utgöra det synliga kännetecknet på att en gentrifieringsprocess har börjat.⁴⁶

Nedan ges ett par exempel på återbruk som skiljer sig från det provisoriska och tämligen organiserade som råder i Gustaf Dalénområdet. Därmed illustreras genomföranden av återanvändning som kommit att bli stabila och erkända.

Återbrukad industribebyggelse som vunnit erkännande

Gemensamt mål om en byggnad – Kabelfabriken i Helsingfors

Det finska företaget Nokia tillverkade innan mobiltelefonernas tid varor av mycket skilda dimensioner som gummistövlar till jättelika havskablar. Nokias gamla kabelfabrik på Sundholmen i Helsingfors är ett exempel på återbruk där en tidigare privatägd industribyggnad köpts av staden Helsingfors för att bättre kunna komma det allmänna till godo. Kabelfabriken etablerades som ett kulturcentra 1991 under namnet Kaapelitehdas (Kabelfabriken) och ingår i ett europeiskt nätverk för kulturcentran som inretts i återbrukade industribyggnader, lagerlokaler och liknande, och som heter TransEuropeHalles.⁴⁷

Kabelfabriken är en imponerande fabriksbyggnad med ytor inomhus på sammanlagt 43 000 kvadratmeter. Helsingfors stad har tagit över det mesta av ägandet från Nokia och har tillsammans med Centre for Cultural Affairs stöttat ett projekt att skapa en artistisk profil till fabriken. Konstnärsateljéer har bland annat inretts i byggnaden vilka kan hyras till relativt låg kostnad. Men redan innan kommunen gav sitt stöd till detta slags användning hade konstnärer och småföretagare hyrt lokaler i fabriksbyggnaden under en tid. Efter en inventering av byggnaden 1989 lockades konstnärer, tapetserare och bilverkstadsägare med flera att skaffa hyresavtal med dåvarande ägaren Nokia. År 1990 fanns 330 gällande hyresavtal bakom vilka det stod 1300 människor.⁴⁸

Det råder återhållsamhet från Helsingfors stad med styrning eller påverkan av verksamheterna i Kabelfabriken. Detta visade sig i en undersökning gjord 1994 om Helsingfors stads relation till konstnärsverksamheterna i Kabelfabriken och Kabelfabriken som kulturprojekt. Med avseende på konstnärernas åsikter om den byggda och sociala miljön visade det sig att de flesta av dem helst arbetade för sig själva utan större kontakt med vare sig kollegor eller publik. De utnyttjade med andra ord inte möjligheten till kontakt utåt vilket annars erbjöds i Kabelfabriken. Vad de flesta hyresgästerna uppskattade mest med sina ateljéer var den låga hyran, de ljusa och rymliga lokalerna, lugn och ro.⁴⁹

Trots att enskilda konstnärer inte hade behov av spontan kontakt med publiken är Kabelfabriken ett offentligt kulturhus. Förutom ateljéer finns här också museer, gallerier, café och restaurang samt en jättelik hall om 2700 kvadratmeter för teatrar och andra föreställningar. Det unika med Kabelfabriken är att det är så öppet och tillgängligt också för den som spontant går dit på besök. Det finns flera museer och scener till vilket det är inträde men så finns också helt öppna gallerier, en café/restaurang plus att det är tillåtet att promenera runt i byggnaden förbi ateljéer utanför vilka det också hänger konst att titta på.

Renovering och ombyggnader inför återanvändning av fabriken är genomförd med små omkostnader, omfattande återbruk, och stegvis. Helsingfors stad ville att en genomgripande renovering och ombyggnad skulle genomföras vilken planerades kosta 350 miljoner finska mark. Detta motsatte sig de verksamma och under tiden 1987 till 2002 har renoveringskostnader inte uppgått till mer än sammanlagt 20 miljoner finska mark.⁵⁰

Industrihistorisk image

som potential för återanvändning

Järå Sjö är namnet på ett kontors- och bostadsområde i Nacka kommun utanför Stockholm, som delvis har byggts och delvis uppstått som en konceptuell idé genom att en gammal industribebyggelse omtolkats och återanvänts. Placeringen är Järå industriområde där bland annat Lavals ångturbiner tillverkats. Den ursprungliga industrin har sedan länge varit nedlagd och i bebyggelsen hade diverse småföretag samt konstnärer länge sina lokaler respektive ateljéer. Arkitekturforskaren Jerker Söderlind har skrivit om framför allt konstnärernas förutsättningar i en bebyggelse av det här slaget.⁵¹ Då Söderlinds rapport utkom 1997 var industriområdet hotat av rivning och totalförnyelse. Således hotades också existensen av dåvarande verksamheter. Före 1997 menade projektledaren hos fastighetsägaren att vissa byggnader kunde vara svåra att återanvända då de var djupa och mörka och till synes inte särskilt flexibla.⁵² Från samhällsplanerarnas sida ifrågasattes om någon skulle vilja betala för kostsam renovering av byggnader som ansågs ha kulturhistoriskt värde i området. Samtidigt hade de då verksamma småföretagarna och konstnärerna funnit utomordent-

liga sätt att använda den gamla bebyggelsen på, och flera av dem sade sig också vara beredda att lägga ned en del pengar på att rusta upp lokalerna om de bara visste att de hade möjlighet att stanna kvar.⁵³ Fastighetsägaren och planerare, med ett strategiskt utifrånperspektiv, hade med andra ord en helt annan uppfattning om bebyggelsens användbarhet än de småföretagare och konstnärer som redan var praktiskt och yrkesmässigt verksamma i samma bebyggelse.

Sedan Söderlinds rapport skrevs har markägarens inställning till den ursprungliga industribebyggelsen och hela områdets resurser förändrats. En ny plan presenterades redan sommaren 1997 och godkändes av en så kallad områdesnämnd i april 1998. Söderlind berättar i en uppdatering till sin rapport att ett motiv till att anta den nya planen var ”att ett större antal bevarade byggnader skulle ge möjlighet till ett mer differentierat näringsliv i

Järsla, det vill säga att fler äldre hus har möjlighet att ge plats även för mindre lönsamma verksamheter.”⁵⁴ Delar av den gamla industribebyggelsen har idag restaurerats och avsatts för kontor med flera verksamhetslokaler och en Montessoriskola. Samtidigt har området förtätats som helhet med ny bostadsbebyggelse, ett par restauranger, någon enstaka butik, långa strandpromenader och en liten marina. Resultatet har blivit Järsla Sjö.

I exemplet Järsla Sjö har den ursprungliga industribebyggelsen som till slutet av 1990-talet ansågs svårhanterlig, för att inte säga blockerande, tolkats på ett nytt sätt. Inför omvandlingen kom samma bebyggelse att tolkas på ett nytt sätt och kunde därmed anses bidra till en intressant och variationsrik bebyggelse som kan berätta en historia om svensk industri samtidigt som den uppmanar till intressanta och flexibla användningssätt. Därtill har den pampiga industribebyggelsen omtalats

FIGUR 2: Här syns nyanlagda bostadshus på det högt exploaterade före detta Järsla Industriområde. I samband med omvandlingen till ett bostads- och kontorsområde har området döpts om till Järsla Sjö. I bakgrunden syns en av de bevarade industribyggnader där Gustaf de Lavals ångturbiner tillverkats. FOTO: Förf. 2006.

av fastighetsägarna som att den ger hela Järla Sjö dess unika image.

I anslutning till förnyelsen av Järla industriområde hölls i maj 2000 en konferens/debatt om framtidens stad. Namnet på debatten var *Bullerby 2.0* efter Astrid Lindgrens välkända barnböcker som utspelar sig i den idylliska Bullerbyn om tre hus, här uppdaterad till version 2.0. Debatten hölls i en äldre maskinhall som fram till för ett par år sedan huserade loppmarknaden *Sopvaruhuset*. Loppmarknaden hade försvunnit (och hade enligt anslag flyttat till ett mer lokalt läge vid Sickla stormarknad i Stockholm) medan däremot caféet och cateringfirman *Castrull* fanns kvar i hallen, alldeles innanför entrén (det är en stor byggnad). Debatten om Framtidens stad, symboliserad med Bullerbyn, inleddes med att Christian Hermelin, projektchef för en av de tre fastighetsägarna i området (Wihlborgs), berättade om områdets historia. Ursprunget till den hall där vi satt framhölls som något mycket värdefullt och beslutet att restaurera densamma och kunna använda den för ändamål som det aktuella, framhölls som särskilt värdefullt, och unikt.⁵⁵

Påkostade imageprojekt eller välorganiserad enkelhet

En central fråga som ligger bakom den här artikeln är vilken typ av bebyggelse, återbruk och verksamheter som vinner erkännande – som alltså inte lever under ständiga hot om rivning respektive flyttning. Perspektivet har här inte främst varit kulturmiljövårdens även om möjligheten att legitimera ett återbruk av industriell bebyggelse har påverkats av det faktum att industribebyggelse uppvärderats som kulturhistoriskt arv. Exemplet Järla Sjö visar hur en tolkning av en bebyggelses värden (utan den offentliga kulturmiljövårdens inblandning dock) och de berättelser som kan berättas därom påverkar idén om den praktiska möjligheten att bevara och återbruka byggnader. I fallet med Kabelfabriken i Helsingfors var det snarare verksamheterna och deras gemensamma organisation för att få behålla en plats för kultur som människor redan skapat, som stod i centrum. Även om byggnaden i sig lyfts fram i beskrivningar av kulturhuset så var det funktionen och själva det enkla *återbruket* som utgjorde incitamentet för att

bevarandet genomförts med stadens Helsingfors goda minne. I Gustaf Dalénsområdet däremot har ännu så länge ingen byggnad lyfts fram av kulturmiljövården, fastighetsaktörer eller kommunens planerare som värdefulla ur kulturhistoriskt avseende. Vad mera är – i Gustaf Dalénsområdet finns heller inte den enskilda stora byggnad om vilken flera verksamma gemensamt gått samman för att uppbåda ett starkt engagemang för bevarande och återbruk.

Avsikten är inte här att hävda Gustaf Dalénsområdets triviala industribebyggelse som objekt för kulturmiljövården. I enlighet med Beckman bör det framhållas att den ideologiska anpassningen till industribevarandets villkor inte är oproblematisk: ”Förlorar kulturmiljövården fotfästet i den långa tradition där de historiska märkvärdigheterna stått i centrum, försvagas också gränslinjen mellan historieproduktion och kulturarvsproduktion – mellan att frilägga historiska skeenden och att kanonisera dem som ett kollektivt kulturarv.”⁵⁶ Samtidigt är det förstås värdefullt att berätta om ”industrialismens framväxt genom dess mångfacetterade bebyggelse”, som det heter i Byggnadsvårdsutredningen 1979.

Den triviala bebyggelsen i ett område som Gustaf Dalén kan anses värdefull att värna för den resurs som den utgör för småföretagande och andra verksamheter som lever med små ekonomiska resurser. På så sätt blir denna bebyggelse del av den ständigt pågående historieproduktionen och har ett värde som kontinuerligt använd stadsbygd om än dess värde inte är manifesterat utåt.

Men, som framgått, är det uppenbart att detta är ett slags bebyggelse och enkel användning som endast accepteras som tillfällig. Det kan förstås finnas flera orsaker till det, förutom att bebyggelsen i sig inte uppfattats som kulturhistoriskt intressant. Bland annat betraktas fastigheter som är lågt exploaterade med enkla byggnader i centrala lägen som förlustaffärer av fastighetsbolag. Bolagen ser fastigheter som investerings- och förädlingsobjekt och den bebyggelse som är för anspråkslös vinner därmed inte erkännande.

Dessutom finns det i industriområden risk för förorenad (kontaminerad) mark. Detta i kombination med en eventuell strategi från fastighetsbolagen att uppskala sitt fastighetsinnehav och en vilja att förädla fastigheter, utgör incitament för exkluderat

siva och storskaliga stadsförnyelseprojekt. Men så till vida att tillräckliga resurser ej kan uppåddas för att genomdriva dessa projekt finns en risk att avancerade visioner orsakar en fortsatt permanentning av ett provisoriskt tillstånd. Det innebär bland annat en låsning för potentiella men mer modesta förändringsprojekt.

Potentiella och modesta förändringsprojekt vore sådana där bebyggelsen underhålls med små investeringar vilket kan komma företagsamhet och diverse andra verksamheter till godo. Det finns, som framgått ovan, forskning som visar den ekonomiska nyttan med det. Det förefaller emellertid som om en bebyggelse av det mer enkla, röriga, något nedgångna slaget inte kan uppfattas som annat än mest problem trots att det finns fakta som visar något annat. Den brittiske forskaren Tim Edensor har fascinerats av industriruinernas stadslandskap i England och menar att de erbjuder alternativ till mer en-funktionella platser i stadslandskapen. Men, menar han

In a conventional reading of the urban landscape, dereliction and ruin is a sign of waste and for local politicians and entrepreneurs, tends to provide stark evidence of an area's lack, that simultaneously signifies a vanished prosperity and by contrast, an uncertain future. According to such a conception, formerly productive spaces become rubbish, are no longer of any use, or have been used up.⁵⁷

Om än ett område som Gustaf Dalén inte är en industriruin kan Edensors fundering om synen

på ruinlandskapen appliceras också här. Med en värdeförskjutning kunde också de mest triviala industrilandskap få en nyanserad bedömning. Ett område som Gustaf Dalén har uppenbarligen haft stor betydelse för verksamma och besökare, trots att området samtidigt ogillats av många och de faktiska problemen förvärrats under en tid av permanentat provisorium. Med en uppvärdering skulle somliga problem, det värsta förfallet och bristen på omsorg om såväl den yttre som den sociala miljön, sannolikt kunna avhjälpas.

Gabriella Olshammar, fil. dr i stadsbyggnad (arkitektur), bebyggelseantikvarie. Sedan 2005 verksam vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Bedriver forskning om bebyggelsens betydelse för småföretagsamhet i staden. Tidigare verksam vid Stadsbyggnad, Arkitektur på Chalmers, där hon skrev den avhandling om ett återanvänt industriområde på Hisingen i Göteborg som artikeln bygger på.

gabriella.olshammar@icug.gu.se

Noter

1. Olshammar (2002).
2. För mer utförlig beskrivning av Gustaf Dalénsområdet se Olshammar (2002). För avhandlingsarbetet sträckte sig undersökningen av området från 1906 när stadsdelen Lundby – där Gustaf Dalénsområdet ligger – inkorporerades med Göteborgs stad, till 2002 då ett nytt program för omvandling av området presenterades vid Göteborgs stadsbyggnadskontor. Rykten gör gällande att förfallet hos bebyggelsen accelererat och att mindre nogräknade fastighetsägare och företagare hyser kriminella verksamheter, allt sedan 2002 då det sista ambitiösa programmet presenterades men inte realiserats.
3. Jackson (1984) s. xi.
4. Under 1998 genomförde artikelförfattaren 22 intervjuer med verksamma i området, boende i närheten och ett par tjänstemän vid kommunen. 1999 kompletterades dessa intervjuer med "spontana samtal" med verksamma som hade portar ut mot gatan så att man kunde knacka på och be om att få byta några ord.
5. Törnqvist och Birgersson (1996) s. 61.
6. Törnqvist (1981) s. 5–14. Däremot kan arbetsmiljön förbättras om företaget flyttar till nya lokaler (s. 13). Se också Törnqvist (1974) för mer ingående analys av industribyggnaders generalitet och föränderbarhet för andra än ursprungliga verksamheter.
7. Jacobs (1994) s. 156.
8. Billiga lokaler är en nödvändighet för såväl utvecklingen av gräsrotkultur, t.ex. musikscener, som nya företag. Se Hoggett (1998) och Emilson (2001) för det förra och för det senare se Berglund och Heideken (1984), Wrigglesworth (1989), Schoonbrodt (1996), Birgersson (1991, 1996), Törnqvist och Birgersson (1996), Johansson (1990), samt Söderlind (1997) för båda.
9. Jacobs (1970) s. 100.
10. Schoonbrodt (1996) s. 12, s. XVIII.
11. Stratton (2000 b) s. 8.
12. sou 1982:17, *Sanering efter industrinedläggningar*, s. 28
13. Sachs (1986) s. 64–66.
14. *Industrilandskapet vid strömmen i Norrköping* (västra delen), (1981) Norrköping, s. 6 f.
15. Sachs (1986) s. 65 (citaten), s. 66.
16. sou 1982:10, *Sanering efter industrinedläggningar*, bilaga 5.
17. SOU 1982:10, s. 5:3.
18. Öhrström (1997) s. 11.
19. Stratton, Michael, red. (2000 a) *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, E & FN Spon, London samt Lundström, Mats och Louise Nyström red. (2001) *Industrilandskapet – kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, Stadsmiljörådet, Boverket, Karlskrona.
20. Stratton (2000 b) s. 8.
21. Uusmann (2001) s. 5, förord.
22. Se Dahlström (2000) s. 42, och Buchanan (1972) s. 53.
23. Törnqvist och Birgersson (1996) s. 51.
24. Stratton (2000 c) s. 34. Se också Isacson (2002) s. 5, samt se en diskussion om dokumentationsvärde av Krus (2007) i hennes artikel i detta nummer av BHT.
25. Alzén (1996) s. 20f., 121, 61, 125. Se också rapporten *Ungdomar och industrilandskap* av Rebecca Blix och Birgitta Burell (1996) där det framgår att bland 12 intervjuade ungdomar är det endast enstaka som gillar begreppet industrilandskap. För de flesta överskuggar ordet "industri" som ger det hela en dålig klang.
26. Alzén (1996) s. 13–15, 121.
27. Lindahl (1984) s. 4. Se också sou 1982:10, *Sanering efter industrinedläggningar*, s. 55f. där det berättas att Svenska Pappers- och Cellulosaingenjörsföreningen (SPCI) år 1971 tog initiativ till en inventering av massa- och pappersindustrins anläggningar. På sikt kom arbetet att också innebära att riktlinjer drogs upp för långsiktig industrihistorisk verksamhet. Dokumentation av massfabriker och pappersbruk har genomförts i förebyggande syfte för att säkerställa ett underlag för bevarandeinsatser vid hot om nedläggning.
28. sou 1979:17, *Kulturhistorisk bebyggelse – Vård att vårda*, s. 106.
29. Alzén (1996) s. 72, 75, 121.
30. Sachs (1986) s. 68, 55, 58.
31. Alzén (1996) s. 72, 75, 121.
32. Alzén (1996) s. 32.
33. Blix och Burell (1996) bilaga 1.
34. sou 1999:18, *Frågor till det industriella samhället*, s. 49, 43.
35. Birgersson (1996) s. 32.
36. Larson (1989) s. 40.
37. Wallenstam, *Årsredovisning* (2001) och ncc, *Årsredovisning* (2001).
38. Larson (1989).
39. Birgersson (1996) s. 30–38. Notan gäller resten av stycket.
40. Stycket bygger i stort på Birgersson (1996) s. 32 och 38.
41. Går man in på hemsidan för Nääs fabriker/företagscenter idag kan man se att de närvarande företagen är filialer till väletablerade Stockholms-företag. Under rubriken Områdets Historia omnämns inte den alternativa omvandlingen under 1980-talet, utan endast bomullsspinneriets dagar samt det nya sedan 1990-talet.
42. Larson (1989).
43. Steen (1998) s. 62.
44. Steen (1998) s. 63.
45. Holmberg (1997) s. 62, samt Franzén (2001 05 30) i föredrag.
46. Franzén (2001 b) s. 2.
47. TransEuropeHalles är ett nätverk av oberoende kulturcentran i Europa och det bildades 1983. TransEuropeHalles står för en organisering på europeisk basis av kulturcentran som existerar tack vare lokal organisation av medborgare som nyttjar lokaler i återanvända industribyggnader, lagerbyggnader och saluhallar med mera. Konceptet är att på europeisk basis underbygga solidaritet, kreativitet och mångfald genom att vara öppen för sociala och konstnärliga visioner. Info från TransEuropeHalles hemsida: <http://www.hugo.ch/network/teh> (2001-08-30) och boken *TransEuropeHalles* (2002)
48. Tyrväinen (1992, opubl.) s. 2, "Kabelns trollkonstnär" (1990-06-14) *Ny Tid*, *TransEuropeHalles* (2002) s. 250–263.
49. Mäkelä (1994) s. 57, 58f.
50. TransEuropeHalles (2002) s. 256.
51. Söderlind (1997).
52. Söderlind (1997) kap. 8, s. 11.

53. Söderlind (1997) kap. 7.
 54. Söderlind (1998) s. 2.
 55. Bullerbyn 2.0 – ett hållbart samhälle måste vara ett mänskligt samhälle, debatt 2000-05-11. Författarens egna anteckningar från debatten.

56. Beckman (2005) s. 144.
 57. Edensor (2005) s. 7.

Käll- och litteraturförteckning

- Alzén, Annika (1996), *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950-1985*, Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag.
- Beckman, Svante (2005), "Industriarvet – en utmaning för kulturmiljövården" i Alzén, Annika och Birgitta Burell (red.) *Otydligt. Otymligt. Otaligt. Det industriella kulturavets utmaningar*, Carlssons, Stockholm, s. 135-156.
- Berglund, Christer och Carl Heideken (1984), *Fria företagare: rapport från Lugnets industriområde*, Stockholms Stads-museum.
- Birgersson, Lisbeth (1991), *Förnyelse av äldre arbetsområden. Ett forskningsprojekt om sambanden mellan arbetsliv, byggd miljö och kommunal planering*, Rapport R11:1991, Byggnadsnämnden, Stockholm
- , (1996) *Att bygga mening och rum – om processer för utveckling av verksamhetsmiljöer*, Akad. avh. Arkitektur – Industriplanering, CTH, Göteborg
- Blix, Rebecca och Birgitta Burell (1996), *Ungdomar och industrilandskap. En undersökning i Norrköping 1995-96*. Industrilandskapet: Verksamheter, litteratur, arkiv, Norrköpings Stadsmuseum.
- Buchanan, Angus (1972), *Industrial Archaeology in Britain*, Penguin Books, England
- Bullerbyn 2.0 – ett hållbart samhälle måste vara ett mänskligt samhälle, debatt (2000-05-11), Järla Sjö, Stockholm, arrangerat av byggföretagen Riksbyggen, HSB och Wihlborgs.
- Dahlström, Eva (2000), *Den svenska verkstadsindustrin och kulturmiljövården*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Edensor, Tim (2005), *Industrial Ruins. Spaces, Aesthetics and Materiality*, Berg: Oxford, New York.
- Emilson, Anders (2001), "Last night a DJ saved my city", *Area* nr 2, s. 18-23.
- Franzén, Mats (2001), "The reuse of factory space: A comparative study of Ottensen, Hamburg, and Söder, Stockholm, 1965 to the present" artikel till *5th ESA Conference*, Helsingfors 28 augusti-1 september 2001.
- Hoggett, Paul (1998), "The City and the Life Force", *City and Culture. Cultural Processes and Urban Sustainability* i red. av Louise Nyström, Boverket, Karlskrona, s. 388-402.
- Holmberg, Ingrid (1997), "Uppfinningsrika möten med det förflutna - Om historiens värde speglat i bostadsrättsansökanen", *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 3, s. 57-64.
- Isacson, Maths (2002), "Bergslagens industriella kulturarv", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* nr 43, s. 95-108.
- Johansson, Bengt O.H. (1990), "Historien som styrmedel", *Kulturmiljövård*, nr 4, s. 7-12.
- Jackson, John B. (1984), *Discovering the Vernacular Landscape*, Yale University Press, New Haven and London.
- Jacobs, Jane (1970), *The Economy of Cities*, Vintage books, New York.
- Jacobs, Jane (1994 [1961]), *The Death and Life of Great American Cities*, London
- "Kabelns trollkonstnar" (1990-06-14) ur dagstidningen *Ny Tid*.
- Krus, Anna (2007), "Historisk vittnesbörd eller arkitektonisk enhet? Om återbruk av material och rum vid ombyggnaden av Östra Stallet", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 53, tema Nybruk.
- Larson, Anders (1989), "The Building Heritage of the Textile Industry. A Basis for Regeneration in the Borås Region" ur *When People Matter. Nordic Industrial Architecture & Engineering Design* i red av Törnqvist, Anders och Peter Ullmark, Byggnadsnämnden, Stockholm, s. 36-41.
- Lindahl, Göran (1984), "Husen som blir över. Om användning och samhällsförändring", *Arkitektur*, nr 4, s. 3-7.
- Lundström, Mats och Louise Nyström (2001), *Industrilandskapet - kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, Stads-miljörådet, Boverket, Karlskrona
- Mäkelä, Laura, Marja Vuorinen och Lasse Siurala (1994), "Summary", *Kaapelitehdas taloudellisen ja kulttuurisen muutoksen ilmentäjänä*, Helsingfors stads faktacentrals undersökningar, 1994:13, s 57-60.
- NCC, *Årsredovisning 2001 (2002)* NCC och Intellecta Corporate.
- Olshammar, Gabriella (2002), *Det permanentade provisoriet - ett återanvänt industriområde i väntan på rivning eller erkännande*, Diss. Stadsbyggnad, Institutionen för Arkitektur, Chalmers tekniska högskola.
- Sachs, Joen (1986), "Vad innebär det att bevara industrilandskapet i Norrköping?", *Industriminnesvård och återanvändning - konflikt eller samverkan?*, Chalmers, Industriplanering, s. 54-71.
- Schoonbrodt, René (1996), "The SMEs and the Revitalisation of the European Cities", del II av tetralogin *Perceive, Conceive, Achieve. The Sustainable City*, EU-kommissionen. sou 1979:17, *Kulturbistorisk bebyggelse - värd att värda*, Betänkande av byggnadsvårdsutredningen, Utbildningsdepartementet, Stockholm.
- sou 1982:10, *Sanering efter industrinedläggningar*. Betänkande av industrisaneringsutredningen, Bostadsdepartementet, Stockholm .
- sou 1999:18, *Frågor till det industriella samhället*, Kulturdepartementet, Stockholm.
- Steen, Jesper (1998), "Rum för näringslivet i staden", *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 3, s. 57-65.
- Stratton, Michael red. (2000 a), *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, E & FN Spon, London.
- , (2000 b), "Reviving Industrial Buildings: an overview of conservation and commercial interests", *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration* i red. av Michael Stratton, E & FN Spon, London, s. 8-29.
- , (2000 c), "Understanding the potential: location, configuration and conversion options", *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration* i red. av Michael Stratton, E & FN Spon, London, s. 30-56.
- Söderlind, Jerker (1997), *Konstnärerna - stadens nomader och nybyggare: En studie om arbetslokaler för kultur-*

- arbetare. Med utgångspunkt från Järla industriområde i Nacka, arbetsrapport från Inst. för Infrastruktur och Samhällsplanering, KTH, Stockholm.
- TransEuropeHalles (2002), *Factories of the Imagination*, Besançon och Paris.
- Tyrväinen, Pajju (1992), *Metamorphosis. From industry to arts production: the transformation of a Cable Factory*, examensarbete för European Diploma in Cultural Management, 1991-92, Marcel Hicter Foundation, Brussels.
- Törnqvist, Anders (1974), *Generalitet och föränderbarhet. Bestämning av mindre industribyggnaders mångsidiga användbarhet*, akad. avh. Arkitektur, KTH Stockholm, skrift 1974:6
- , (1981), *Industri i äldre byggnader. Elva goda exempel*, Byggeforskningsrådet, Stockholm
- Törnqvist, Anders och Lisbeth Birgersson (1996), "Workplace environments in municipal planning", *Nordisk Arkitekturforskning* 1996:4, s. 51-64.
- Uusmann, Ines (2000), förord ur *Industrilandskapet – kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, i red. av Mats Lundström och Louise Nyström, Stadsmiljörådet, Boverket, Karlskrona.
- Wallenstam, *Årsredovisning* 2001 (2002), Lennart Wallenstam Byggnads AB.
- Wrigglesworth, Trad (1989), "A Novel Approach to Revitalization – the Story of Nääs Business Centre", *When People Matter. Nordic Industrial Architecture & Engineering Design* i red av Törnqvist, Anders och Peter Ullmark, Byggeforskningsrådet, Stockholm, s. 178-183.
- Öhrström, Bo (1997), *Att bygga företagsamhet. Planering, projektering, byggande och fastighetsdrift som stödjer företagsutveckling*, Chalmers, Arbetslivets bebyggelse.

Trivial industrial landscapes, everyday recycling and the question of acknowledgement

by Gabriella Olshammar

Summary

Both in the heritage environment sector and among property owners and local authorities, there has been a shift of values concerning the settlement which can be deemed deserving of preservation and amenable to reuse. Industrial buildings which, only a couple of decades ago, were considered clumsy and dirty can now be highlighted as architecturally interesting "image elevators" recalling grandiose industrial and innovative achievements.

There are, however, reused industrial buildings which have not received this recognition, which are neither highlighted by heritage conservation practitioners, by property owners or by local authorities as a visitor attraction. The present article takes as its jumping-off point an unacknowledged reuse of this kind, involving the buildings on an industrial estate in the centre of Hisingen, Göteborg (Gothenburg). "The Gustaf Dalén Area" is a never-completed and now dilapidated industrial development where variety of operations have moved into existing buildings, pending a decision on the use to be made of the properties and the area as a whole. During this interregnum, temporary use for operations with an uncertain future has, paradoxically, become what may be termed a permanent provisional state. This concept symbol-

ises in the long run a phenomenon where viable and creative business environments have evolved in spite of, but also because of, the threat of demolition and relocation. There are social, economic and aesthetic qualities involved here which have failed to gain formal recognition but are accepted by virtue of their chance nature.

The central discussion in this article is concerned with highlighting the simple, trivial industrial buildings in areas of the Gustaf Dalén variety as a neglected resource for underpinning enterprise and socio-economic conditions. Using references to research into successful reuse of industrial buildings for entrepreneurship, the possibility is discussed of revaluing trivial industrial landscapes for everyday reuse.

Brief comparisons are made with the recognised reuse of industrial development in the Norrköping industrial landscape, the Nääs factories north of Göteborg, the Helsinki Cable Factory (Kabelfabriken) and Järla Sjö in Nacka. The recognition of reuse is attributed partly to reuse being aided by a "hip" or "image-enhancing" architectural potential in the buildings themselves and also to the re-users being well organised and promoting a concerted interest in reusing a specific building.